

НАДІЯ МИРОНЕЦЬ,
ЛІЛІЯ ГОНЮКОВА
Національний університет ім. Т. Шевченка
Київ

ЛИСТУВАННЯ СОФІЇ РУСОВОЇ З МИХАЙЛОМ ГРУШЕВСЬКИМ

Останнім часом дослідники більше уваги приділяють особистісному фактору в історії. У зв'язку з цим зростає зацікавленість мемуарною та епістолярною спадщиною видатних діячів української культури, науки, політики. Листування людей, які мали вплив на перебіг подій, допомагає глибшому вивченню певного часу і має велику цінність для істориків. До такого листування належить і листування Михайла Грушевського з Софією Русовою.

Софія Федорівна Русова (1856-1940) – талановитий педагог, науковець, активна громадська діячка. В 1871 р. заснувала перший дитячий садок в Україні. Автор підручників з географії та французької мови, “Букваря”, багатьох праць з педагогіки та психології. Її життя нерозривно пов'язане з громадською діяльністю. Це і причетність до першого повного видання “Кобзаря”, і створення бібліотек, і робота у видавничих товариствах Харкова та Петербурга. За проукраїнські погляди С. Русова неодноразово арештовувалась. Під час створення Української держави була обрана до Центральної Ради. З 1917 по 1919 рр. завідувала відділом дошкільного та позашкільного виховання Міністерства народної освіти України. Після еміграції продовжила педагогічну практику у Празі. Була серед засновників Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова. Останні роки життя працювала в Соціологічному інституті в Празі. Залишила цікаві спогади про своїх сучасників¹. На різних етапах своєї громадсько-політичної діяльності як в Україні, так і в еміграції С. Русова співпрацювала з М. Грушевським. Деякі аспекти їхнього співробітництва

¹ С. Русова, *Серед ідеалістів 70-х років. Спомини*. Прага, 1934; Її ж, *Наші визначні жінки*. Коломия, 1934; Її ж, *Мої спомини*. Львів, 1937; Її ж, “Життя українського ідеаліста кінця ХІХ в. Русова О.”, Відбитки зі студії з поля суспільних наук і статистики. Т. V. Львів, 1938.

знайшли відображення в листуванні.

Листи С. Русової до М. Грушевського зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві (далі ЦДАУ у м. Києві) в особистому фонді М. Грушевського (ф. 1235, оп. 1, спр. 727). Вони охоплюють період приблизно з 1910 по 1928 роки. В них, в основному, обговорюються питання співробітництва. У листах простежується особисте ставлення С. Русової до М. Грушевського, в першу чергу як до визначного українського діяча зі світовим ім'ям (лист ч. 8, 9). З листування видно, що Софія Русова перед усім ставила інтереси справи, намагалась прислужитись інтересам українського народу. В листах орієнтовно 1913 р. є цінна інформація про співпрацю з французьким журналом “Les Annales des Nationalites” (“Аннали Національностей”), який висвітлював проблеми різних народів і був досить впливовим в Європі. В 1913 р. у цьому журналі один із номерів було присвячено українським проблемам. У листах з еміграції знаходимо інформацію про складні матеріальні умови життя С. Русової, обставини підготовки до друку її споминів.

Листи М. Грушевського до С. Русової зберігаються в особистому фонді С. Русової (ф.3889, оп.1, спр.22) у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). Всього виявлено 17 листів, які охоплюють період з 1927 по 1929 рік. В них обговорюються умови друкування мемуарів С. Русової в Україні в журналі “За сто літ”, який під редакцією М. Грушевського видавала історична секція Академії Наук України. Цікавою, зокрема, є оцінка М. Грушевським роботи С. Русової: “Загалом спомини Ваші дуже інтересні і я хотів би в III кн. “За сто літ” надрукувати докінченне (до 1917)” (лист №27). Михайло Сергійович особисто редагував ці спомини, що робить їх ще ціннішими для науковців. Спогади С. Русової, які стосуються періоду після 1917 р., в Україні не друкувались, можна думати, з цензурних міркувань, про які згадував М. Грушевський у листах як до С. Русової, так і до її сина – Юрія Русова².

Ю. Русов, очевидно, звертався до М. Грушевського з пропозицією видати в Україні свій підручник із зоології. Відповідь М. Грушевського проливає світло на складні умови, які існували в Радянській Україні для видання творів авторів, що жили за кордоном. Михайло Сергійович писав: “Не звинувачуйте, Вповажний Юрію Олександровичу, що я не відповів Вам скорше. Київ тепер така глуха провінція, що я чекав приїзду столичних людей, аби запитати їх. Але на жаль, і вони не сказали міні нічого втішного. На їх гадку провести до друку підручник зоології, не замовлений видавництвом, а особливо

² Русов Юрій (1895-1962) – біолог та іхтіолог, син Олександра та Софії Русових. Дійсний член НТШ. В 1930-41 рр. директор станції рибальства у нац. Зоотех. ін-ті в Бухаресті. З 1947 р. наук. співробітник ун-ту в Монреалі.

людині що перебуває за кордоном – ніколи неможлива річ! Се сумно, але я не вважаю потрібним прикрашати чим небудь сю інформацію дану міні. Прошу переказати мій щирий привіт Софії Федоровні і прийняти мої найкращі побажання.

М. Грушевський³.

При підготовці текстів до друку збережено особливості авторського написання. Адреси подані ті, що указані на конвертах, або бланках, на яких написано листи. При встановленні адрес за змістом листів їх подано у квадратних дужках. Листи датовані, в більшості випадків, авторами. В інших випадках встановлену за поштовим штемпелем або за змістом дату вказано у квадратних дужках. Листи розміщені в хронологічній послідовності за датами їх написання. Міста, звідки та куди адресувались листи, вказані ті, що помічені на конвертах, або бланках, на яких написані листи. Якщо їх було встановлено за змістом, то подано в квадратних дужках із відповідними примітками. Авторські примітки подані після кожного листа, примітки упорядників – у кінці публікації.

№ 1

Високошановний Михайло Сергієвич!

До Олекс. Олекс.⁴ лікарі нікого не допускають повна ізоляція буде ще держатися днів 10-15. Коли лікарі дозволять Ол. Ол. покинути ліжко й вернутись до яких небудь справ, Вас буде повідомлено. Тепер це цілком незручно. З пошаною С. Русова.

21 лютого.

ЦДІАУ в м. Києві, ф. 1235, оп.1, спр.727, арк.8. Оригінал.

№ 2

Високошановний Михайло Сергієвич!

Ал. Ал. лежить у ліжку, він слабує й лікарі на тиждень уклали його в ліжку. Через це він ніяк не може Вам зробити бажану працю. У той фразі що Ви написали Ал. Ал. каже, що він “сомневается” щоб вона була правильна, от й усе.

Профессорові у Львів я написала-що на цій тиждень сідаю за Італію! Щиро прихильна

С. Русова

ЦДІАУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, спр.727, арк.19. Оригінал.

³ ЦДАВО України, ф.3889, оп. 1, спр.22, арк.64.

⁴ Русов Олександр Олександрович (1847-1915), визначний земський статистик, етнограф, фольклорист і громадський діяч. Чоловік С. Русової.

№3

Візитка

Софія Федоровна Русова

Дуже прохає високошановного пана Професора допомогти моїй доброю знаємою Лиді Пустовойтової знайти хоч який набудь заробіток. Буду Вас щиро дякувати.

12.V.1911.

ЦДІАУ в м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр.727, арк. 28-28 зв. Оригінал.

№4

[Київ-Київ]⁵

Високошановний Михайло Сергієвич!

Дозвольте потурбувати трохи: я знайшла перекладчицу, яка допоможе мені в нашій роботі. Вона на святки від'їзжає (14-го), то треба їй дати роботу, щоб час не гаяти. Тим то й звертаюсь до Вас з великим проханням: отмітьте мені що Ви б дозволили й що Ви лічете потрібним перекласти з Вашої книжки "Украинский Вопрос". Добре було б як би Ви повернули мені книжку з Вашими помітками завтра до вечора. Крім того потрібна Ваша стаття загально-історична. Благаю Вас щиро шановний Михайло Сергієвич напишіть її – це ж буде "гвоздь" книжки. А я уже одписала щоб Мартовську книжку за нами залишили так що приходиться братися за роботу зараз. Прошу Вас коли признаєте потрібним назначите коли нам – співробітникам – зібратися. З щирою пошаною

С. Русова

ЦДІАУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, спр.727, арк. 15-15 зв. 16. Оригінал.

№5

[1913⁶, Київ-Київ]

В.П. М.С. Грушевському

Високошановний Михайло Сергієвич.

Запрошую Вас дуже до нас в Понеділок в 7 годин бо пізнійш я мушу тікати. При цій нагоді порадимось теж й ще за Петербурський з'їзд⁷.

Ваша С. Русова

ЦДІУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, спр.727, арк. 6. Оригінал.

⁵ Звідки та куди написано листа, встановлено за змістом упорядниками.

⁶ Дата написана невідомою особою.

⁷ Очевидно йдеться про Всеросійський з'їзд з народної освіти, який проходив в Петербурзі у 1914 р. На з'їзді С. Русова виступила а доповіддю "Ручна праця в історичній школі".

№ 6

[1913⁸, Київ-Київ]

Прошу Високоповажного Михайла Сергієвича прочитати листа.

Ваша С. Русова.

Телеграма послана.

ЦДІАУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, стр.727, арк. 17. Оригінал.

№7

[Київ-Київ]

Високошановний Михайло Сергієвич!

Дуже рада Вас бачити в Вівторок о 8 год. вечера. Прохала б Вас закликати до нас кого Ви вважаєте потрібним. З свого боку я передам другим співробітникам. Дякую Вас за Вашу прихильність.

З щирою повагою С. Русова

ЦДІАУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, стр.727, арк. 14. Оригінал.

№8

28 січня

[Київ-Київ]

Високошановний Михайло Сергієвич!

З допомогою однієї панночки усі статті виготовлені, 6 з них одіслано вже до Редакції. Тільки пані Косич⁹, та п. Гехтер¹⁰ ще не дали свою. А як же за Галиччину, мабуть вони просто заслали до Редакції, бо інакше не встигнемо. З Редакції вже надходило 2 листа, яки нагадують срок – 28 Січня, але я її попередила, що маю засилати окремими пакетами, то перші статті мусили бути в їх руках 28-го. А от з клише погано діло стоїть бо в мене Юрко лежить тяжко хворий – запаленне легенів – то я не можу од нього одступити; а клише ж треба позбирати та вислати посилкою, боюсь що спізняться. Але в цьому я вже нічого не можу, мій шановний пане, спробую доручити це кому небудь.

Прошу Вас дуже дати мені звістку хто написав за Галиччину й чи заслана вже ця праця.

З щирою пошаною

С. Русова

Назарьївська 9, кв. 11.

ЦДІАУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, стр.727, арк. 24 - 24 зв. – 25. Оригінал.

⁸ Дата написана невідомою особою.

⁹ Косич – очевидно, Косач Ольга (псевд. Олена Пчілка. 1849-1930). Письменниця, громадська діячка, етнограф. Мати Лесі Українки та сестра М. Дратоманова.

¹⁰ Гехтер Максим (1885-1947) – публіцист, політичний діяч.

№9

[1913]¹¹

Високошановний Михайло Сергієвич!

Дуже просить Gabrys щоб Ви звернулись до Сеньбоса¹² (Boulevard des Batignal les 41) через Редакцію Анналів з маленькою подякою за його тепле привітання. Й ми Вас за теж прохаємо, бо самі знаєте культурну вічливість краще переложити, аніж недодати.

Крім того, Габрис пише, що він не міг Вам послати 10 примірників, бо – видання усе вичерпано! Але досі замовляють український № з усіх усюд й Габрис питає чи ми дозволимо випустити цей № другим виданням яко окрему брошуру (без біжучого життя). Тут мені здається не можна проте цього нічого сказати звісно без усяких...!

Взагалі продаж Analli'ів погано упорядкован; хочу дізнатися куди саме Габрис направив примірники – бо ніде цієї книжки не можна купити, а цікавляться ними усі.

Ще одно слово, глибоко шановний Михайло Сергієвич – чи не могли б Ви мене повідомити до Іюня – як моя Італія чи вона побачить світ? й чи доручаєте мені писати Єгипет, бо за для таких праць, я маю тільки літні вакації, коли справді можу цілком віддатися будь-якій мені праці.

Конгресса Націй цей рік не буде через Балканську війну й неспокойний настрій в Європі. Коли буде складатися мене повідомлять.

Бажаю Вам усього гарного й прошу Вашу згоду на видання брошури послать просто Габрису.

Щиро прихильна

С. Русова.

ЦДІАУ в м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 727, арк. 20-20 зв. – 21-21 зв. Оригінал.

№10

Високошановний Михайло Сергієвич!

Тільки що прийшов Ваш лист, й маючи вільну хвилину, зараз подаю Вам відповідь: 1) Ніхто не мав середь нас й на думку висувати Вас як командора або хазяїна, про це жадного слова ніколи не було. Але Ваше імя відомо Європі, через це зовсім природно, що Ваш підпис став би Seinebos'ові приємніший за всі други ймена невідомих Ваших співробітників. Через те мабуть Габрис й натякав, щоб Ви привітали Seignebos – яко професор – професора. Ми звідси послали йому теж невеличке привітання не як від комітета, а взагалі яко від кількох українців. Мені не було часу обійти усіх співробітників – та це й не

¹¹ Дата написана невідомою особою.

¹² Сеньбос Шарль (1854-1942), французький історик, дослідник новітньої історії.

діло співробітників, а просто українців. 2) Що до рахунків, то це справді дивне становище, що Annal'ів ніде нема й я з цього боку писала Г., але ще не маю відповіді його*. Приємно вже й те, що так усі зацікавились Annal'ами. 4) За друге видання я їм писала що треба б додати за музику українську. Що до помилок, то конче треба попрохати в них коректуру й додержати її з більшою увагою, аніж я це зробила. Це більш моя віна, аніж їхня. 5) Свою Італію дожидаю, але не знаю, чи пізнаю свій твір коли пан Проф. Калетовський¹³ зробив додатки – дуже йому вдячна, але як що він зовсім її змінив – то, не знаю що з того буде: поросійськи мене завше критика хвалила за мій план. За те як я освітлюю свою працю. Що ж Вам подобалося в моєї праці – ані мова, ані план? Зроблю усе що зможу, щоб вийшла гарна книжка, але поки не побачу що саме пришло мені пан Калитовський не знаю, чи зможу.

З ширим поваженням С. Русова.

Моя адреса до 10-го Іюня ще Київська.

ЦДІАУ в м. Києві, ф. 1235, оп. 1, стр. 727, арк. 26-26 зв. – 27. Оригінал.

* Тільки що одержала лист від Книгарні Петерб., яка усе продала, що до неї було заслано, й тепер не має жадного №.

№11

[1913¹⁴, Київ-Київ]

Високошановний Михайло Сергієвич!

Ждала Вас як Бога! Gabrys змучив мене своїми лістами справа дуже важна – він грозить Центральним Комітетом й вимагає 632 чи коло того франків. Треба зібрати комітет як найскорійш, треба конче закликати пана Леонтовича¹⁵. Дайте мені одповідь на коли саме скликати; бо ця справа мене страшенно хвилює. Як побачимося то й за Італію де що перебалакаємо.

З ширим шануванням. С. Русова

ЦДІАУ У м. Києві, ф. 1235, оп. 1, стр. 727, арк. 18. Оригінал.

¹³ Калетовський – очевидно Калитовський Омелян (1855-1924) – педагог і освітній діяч, автор шкільних підручників з географії, статей на історичні і педагогічні теми.

¹⁴ Дата написана невідомою особою.

¹⁵ Леонтович Володимир (1866-1933), літ. псевдонім – В. Левенко. Громадський діяч, письменник, племінник дружини відомого підприємця і мецената Василя Смиренка, якому той доручив вести переговори про використання коштів, виділених на добротинні цілі. Очолював Товариство допомоги українській літературі, науці та штуці (мистецтву).

№12

[1913]¹⁶

Високошановний Михайло Сергієвич!

Дуже прошу Вас намітити день і час коли можна хоч на одну годину зібратися щоб розв'язати справу з Anna'ами. Я скинула з себе свавільно секретарство, прохала паню Вольську¹⁷ вести його, подала Габрису адресу п. Воль ской. Але це не зміняє справи й листи йдуть; а Ваше ймя – пана Грушевського стоїть на Anna'ах, так само й Єфремова¹⁸ й Вороного¹⁹ й др. Вони ж ганьбять нас – можуть скандально викинута нас з Комітета за яких то 50-70 карб. Дуже дуже прохаю Вас знайти вихід з такого важкого становища.

Щиро дякую за вибір мене в члени Наук. Тов.²⁰ Не знаю чи зможу бути корисною. З ширим поважаннем

С. Русова

ЦДДАУ в м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр.727, арк.22-23. Оригінал.

№13

Високоповажний Михайло Сергієвич!

Звертаюсь до Вас усе в тій же справі (des Annales des Nationalites). Як я Вас в останнє бачила, я здається Вам казала, що Gabrys вимагає від мене на покритіє витрат на 3-4 №657 фр. Це мені здалось таким неможливим випрашуванням грошей, що я нічого не одповідала. Тепер я вже сюди получила лист вже не від Gabrys який виїхав на якийсь час а від секретаря, по дорученню Office Central, щоб я скорійш, прислала 657 ф. бо вони мусять звести рахунки за перший триместр року 1913. Я знов одповіла, що мене не попережав Gabrys, що я мушу покривати витрати за №, що як треба рахунки складати, то я можу теж скласти рахунок моїх втрат на 3-4 №, але до Серпня нічого не можу написати й прошу Office Central ждати до Серпня решучої одповіді. Що Ви Думаєте про це: чи це здирство, чи це у них так справа ведеться, що кожна нація платить свій №. Але чом же вони з початку за це нічого не казали? На мою думку треба розпитатися, тепер прийшов

¹⁶ Дати написана невідомою особою.

¹⁷ Вольська – очевидно, Вольська Францішка (1863-1930), громадська діячка в Києві, видавала українську дитячу літературу, під час Першої світової війни ініціаторка допомоги в'язням-галичанам.

¹⁸ Єфремов Сергій (1876-1939) – громадський і політичний діяч, публіцист, літературний критик, історик літератури, один із керівників видавництва “Вік” (1895-1918).

¹⁹ Вороний Микола (1871-1938) – поет, театральний критик і режисер.

²⁰ Йдеться про НТШ, яке в 1892 р. було реорганізоване з Товариства ім. Шевченка (1873) в наукове Т-во з метою об'єднання українських наукових сил для вільної науки та співпраці рідною мовою.

5-6 №, весь присвячений Літві. Чи не маєте Ви знаємих середь інших авторів, щоб спитати чи й вони так само уплачують, чи усе, чи яку долю? Бо це ж ніхто так не робить: платить 657 ф., а через що – нема пояснення. Ніде ні в яких оголошеннях, ні в Статуті не оговорено на яких основах кожна нація приймає участь в цьому Журналі, який видається коштом Comite del Union. Знаєте; я рада своїх 50 карб. дати на цю Union, але щоб мені де в Уставі це було пояснено, або зпочатку коли мене закликали писати це було ясно поставлено, а тож це виходить – здирство. У мене усі листи Gabrys. Треба в Серпні усі листи Gabrys'a передивитися й справді звернутися за поясненням до Office Central. Так мені це усе неприємно, страх! А тепер ось яка справа²¹ [...].

ЦДІАУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, спр.727, арк. 30-30 зв. – 31-31 зв. Оригінал.

№14²²

Цілу скриню назбірали книжок славянських мов й XVIII в. й XIX. Складемо реєстр й як хочете то Алекс. Алекс. Вам їх усі подарує до бібліотеки Наук. Товариства в Києві. Чи прислати Вам їх реєстр, куди прислати чи до Львова, чи до Києва. Є дуже цінні речі є цікаві, ну а є й балляст. Пишіть нам на Вінницю Подолія, Старий Город нам. Щиро витаю Вас й бажаю щастя-долі й доброго здоров'я.

З великим поваженням

С. Русова

28.VI.1913

ЦДІАУ в м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр.727, арк. 29. Оригінал.

№15

[Київ-Прага]

Високоповажна Софіє Федоровно!

Переказувано міні, що Ви хотіли б надрукувати у нас Ваші спомини – тільки, мовляв, не знаєте, чи не будуть вони за великі. Я принципіально розуміється рад їх видати, коли не буде тому ніяких перешкод, тому просив би дати змогу міні їх переглянути. Радник

²¹ На ньому текст листа обривається.

²² Очевидно, це приписка до листа О. Русова М. Грушевському від 28.06.1913, в якому йдеться про умови видання “Анналів Національностей” і закінчується такою фразою: “А книжок у бібліотеку Наукового Товариства списочок составлю, щоб в осені залатати Наукове Товариство, – чи прийме?” – ЦДІАУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, спр. 727, арк. 23 зв.

празького полпредства Наум Михайлович Калюжний²³ в таких випадках дуже гечно пересилає нам рукописи, і Ви могли б через нього міні передати Вашу рукопись. Коли б рукопись була прийнята до друку, я зразу перевів би Вам можливу суму в рахунок гонорару.

З щирим привітом М. Грушевський.

17.VIII.927.

Ред. України, ул. Короленка 37

ЦДАВО України, ф.3889, оп.1, спр.22, арк.45. Оригінал.

№16

Praha Michle 440 pud Starkou

Високоповажний Пане Профессоре!

Не можете собі уявити оскільки мені було б приємно, щоб мої Мемуари були надруковані на Україні. Але цілий рік я чекала цієї можливості і мій кепський матеріальний стан примусив мене продати мій рукопис одному українському місячнику за дуже невелику платню. Позаяк ця редакция не зможе скоро надрукувати мій рукопис я викуплю його повернувши платню і на цих днях могла б вислати Вам мою працю. Але я мушу почекати поки Ви повідомите мене чи Ваша платня покroe ту сумму, що я мушу повернути. Я пришлю Вам мої wspomини за роки 1860-1918 р. Приблизно 8-9 аркушів друкованих (40000 літ.). Ви шановний Пане зробіте мені велику приємність як що надрукуєте мою працю на Вкраїні.

З щирою пошаною С. Русова

6/X 1927

ЦДІАУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, спр.727, арк.1-1 зв. – 2. Оригінал.

№17

[Київ-Прага]

Високоповажно Софіє Федоровно!

За Ваші спомини буде заплачено 24 долари за 40 тис. букв. Постарайтесь як найскорше виручити і прислати нам першу частину їх, аркушів на 2 1/2 друку. Я хотів би вмістити їх в II кн. "За Сто літ" – де в I кн. були невидані спомини Олександра Олександровича. Як що Вам трудно зібрати гроші на "викуп" то ми можемо вислати Вам невеличкого аванса, скажімо 20 доларів.

З щирим привітом М. Грушевський

19.X.927.

ЦДАВО України, ф.3889, оп.1, спр.22, арк.46. Оригінал.

²³ Калюжний Наум (Шайтельман) (1885-?) – журналіст, діяч групи боротьбистів. В 1921-26 рр. працював у Празі в посольстві УССР, згодом СССР.

№18

[Прага-Київ]
Praha Michle 440
pud Starkou

Глибокошановний Пане Профессоре!

Я зможу на цих днях вислати Вам перші два аркуши моїх Спомін, бо я сама дуже хотіла б щоб вони йшли слідом за Споминамі Олександра Олександровича. Дуже прохаю Вас прислати гонорар за ту частину що пришло, тоді зараз пришло й 3-ю. На усякий випадок посилаю Вам проект умови з Видавництвом. Як що деякі точки не будуть Вами ухвалені, можете їх змінити і повернути мені на підпис в ухваленому Вамі тексті. Дуже прохаю Вас в рахунок мого гонорару прислати мені той Збірник, в якому розміщені Спомини Ол. Ол.

З глибокою пошаною С. Русова

27/X 1927 р.

Аванс в розмірі 24 дол. прохала б Вас прислати як найскорше, щоб легше було визволити тут мою рукопис.

С.Р.

Проект Умови

“лістопаду 1927 р. ми – нижепідписані профессор С. Русова і (?представник Видавництва) склали цю Умову: 1) Написані С. Русовою Мемуари розміром в 4-5 дрюкованих ліста передаються Пану профессору М.С. Грушевському з правом видрюкувати їх, або окремою книжкою, або в Збірнику “Століття”. 2) Видавництво має сплачувати автору по мірі одержання матеріалу по 24 доллара за 1 аркуш в 40000 літер. 3) Авторка обовязується переслати в готовому до друку виді весь твір не пізнійше 15 грудня 1927 р. 4) Окрім гонорара авторка дістає 10 примірників своєї праці, або окремих її відбітків. 5) Як що Мемуари не будуть видрюковані до 31-го Грудня 1930 р. Видавництво повертає авторці рукопис і теряє право їх дрюкувати.

С. Русова

ЦДІАУ в м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 727, арк. 3 – 4, 9 – 10. Оригінал.

№19

[1927, Прага-Київ]

Високошановний Михайле Сергієвич,

будь ласка Ваша прочитати мій лист, як що з чим незгодні покажите як що згодні дозвольте послати

З пошаною С. Русова

ЦДІАУ в м. Києві, ф. 1235, оп. 1, спр. 727, арк. 13. Оригінал.

№20

[Прага-Київ]

Високошановний Пане Профессоре!

Я могла б Вам вже вислати перші три ліста моїх мемуарів, але немаючи від Вас відповіді на мій останній (2-й) лист не відважуюсь Вам посилати мою працю. Вже 2-й тиждень як я писала Вам, але правда не зарекомендувала лист то може він і загубився.

Дуже прошу Вас як найскорше написати мені, чи Ви все змінили свої наміри і чи прислати рукопис. Він вже переписан на машинці. Як що Ваша відповідь буде позитивна то прошу вислати і гонорар за ці три аркуша. Усі мемуари мають 7 – 7 1/2 аркушів.

Ще в тому лісті я прохала Вас прислати мені той Том “Століття” де уміщені споміни Олександра Олександровича в рахунок мого гонорару. З щирою пошаною

С. Русова
Прага Михле 440
пид Старкой

15/XI 1927

ЦДІАУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, спр.727, арк. 5-5 зв., 7. Оригінал.

№21

[Київ-Прага]

Високоповажна Софіє Федорівно!

Одержавши Вашого листа зараз попросив я Редакцію лічити Вам 24 долари, та за той час повиходили такі обмеження на посилки грошей за кордон, що Редакція того не могла зробити. Тому я одночасно з сим пишу до Львівської Книгарні, щоб післала Вам 24 долари в рахунок гонорару, з тих наших грошей, що у неї є. Формальних договорів ми не списуємо. Але коли хочете щось мати офіційне, то я по одержанню Вашого рукопису пришлю Вам офіційного листа від Історичної Секції – хоч се може мабуть се мабуть зайве, бо гроші ми Вам вишлемо зараз за ту частину яка піде до друку. Головно в чім аби не було суперечки – що Редакція має право на скороченне тексту, і на виправки стилю, або такі що вимагаються цензурними умовами і автор обов'язується не друкувати свого твору вдруге ні по українськи ні в іншій мові. Бо з друком тісно, і повторні видання являються в теперішніх обставинах недопустимою розкішшю. II кн. “За Сто літ” уже в друкарні, так що прошу поспішити з рукописом. Решту я буду старатися в кн. III.

З щирим привітом М. Грушевський

14.XI.927.

ЦДАВО України, ф.3889, оп.1, спр.22, арк.47-47зв. Оригінал.

№22

[Прага-Київ]

Високошановний Пане Професоре!

Одержала сьогодні Ваш лист від 14/Х.І і не одержавши авансу (24 дол.) висилаю Вам першу частину споминів – коло 3 дрюкованних арк., бо дуже хотила б щоб вони скорійш дрюкувались. Мене одно непокоїть – чи будете Ви мені акуратно висилати гонорар? Я це і не хотілаб Вам казати але умови мого життя примушують мене до цього. Що до других умов які Ви мені ставите, звісно я не можу не скоритися, цеб то: я посилаю Вам мемуари за період з 1860 по 1917 р. і цю частину не маю права ніде друкувати до 1930 р. Я згожуюсь на скорочення які не шкодять логичному змістові. В цьому я полагаюсь на Вас, шановний Михайло Сергієвич; формального договору я не дуже потребую, бо уся справа як не як провадиться на нашому взаємному довірію.

Офіційний лист Редакції мені приємно буде одержати, бо в мої роки смерть не за горами і мої діти мусять мати щось офіційне. Другу частину пришло як тільки одержу гонорар за послані 3 аркуша.

З щирою пошаною

С. Русова

ЦДІАУ в м. Києві, ф.1235, оп.1, спр.727, арк. 11-11 зв. Оригінал.

№23

[Київ - Прага]

Українська Академія Наук
Історична Секція
Academie des sciencens d'Ukraine
Section historique
Kieff (Ukraine)
1.ХП.1927

Вп. Софії Федорівні в Празі

Високоповажна Софія Федоровно. Секція одержала рукопись Ваших споминів 1861-1879 і годиться надрукувати їх у своїх виданнях 1928 року, застерігаючи собі право робити в них потрібні редакційні зміни, і заплатити за них гонорар по 24 доляри (двадцять чотири доляри) за сорок тисяч букв, з тим щоб Ви і Ваші спадкоємці не передрукувували сеї частини ні по українськи ні іншою мовою до 31 грудня року 1931 (тридцять першого).

Керуючий секцією

Академік М. Грушевський.

ЦДАВО України, ф.3889, оп.1, спр.22, арк. 48. Оригінал.

№24

[Київ-Прага]

1.XП.927

Високоповажна Софіє Федоровно!

Спішу повідомити що вчора я дістав В. рукопис і листа і зразу написав до Львова, що коли не післали ще Вам грошей, то щоб зараз післали. Завтра постараюсь віддати до цензури, і тоді напишу докладніш. Чекаємо ліцензії на валюту як тільки дістанемо ліцензію, зараз спишемо Вам 50 дол. Ви не знаєте видно, які труднощі з висилкою грошей за кордон. З щирим привітом

М. Грушевський

ЦДАВО України, ф.3889, оп. 1, стр.22, арк. 49. Оригінал.

№25

[6.01.1928, Київ-Прага]

З Новим роком, Високоповажна Софія Федоровно!

Бажаю Вам доброго здоров'я і всього найкращого в новім році! Другу частину споминів одержав і перегляну їх лічно, як буде наближатися час видання; тоді буде ясніше, протягом якого часу треба буде Вам стриматися від передруку сеї II частини. Ви не повідомили мене про одержання 24 дол., котрі Вам за наш рахунок післала Книгарня Шевченка, прошу прислати росписку, тоді вишлемо Вам безпосередньо звідси ще 20 дол. Росписку видану Вами Сірому²⁴ я одержав. Як що можете прислати Вашу фотографію і Алешинський дім, прошу зараз. Будемо питати, але се займе часу, а Ваші спомини ч. I вже набрани.

З щирим привітом М. Грушевський

ЦДАВО України, ф.3889, оп.1, стр.22, арк. 62. Оригінал.

№26

[Київ-Прага]

P.S. Книгарня Тов. Шевченка сповіщає, що вислали Вам 24 дол. Ще 24.XI. Дістали? Тепер посилаємо, на слідуючим тижні, Вам 30 доларів, окремими посилками по 10 доларів через Сірого, щоб не чекати ліцензії. Взагалі постараюсь, що би належні Вам за сю частину гроші Ви дістали як найскорше!²⁵

ЦДАВО України, ф.3889, оп.1, стр.22, арк. 61. Оригінал.

²⁴ Сірий – псевдонім Юрія Тищенко (1880-1953), видавця книг, публіциста та письменника, співзасновника видавн. “Дзвін” та “Українська школа”, які за браком паперу на Україні переніс до Відня. У 1920-х роках мав вид-во та книгарні у Перечині, Ужгороді та Празі.

²⁵ Текст без дати. До якого листа відноситься приписка, встановити не вдалось.

№27

[Київ-Прага]

Загалом спомини Ваші дуже інтересні і я хотів би в III кн. “За Сто Літ” надрукувати докінченне (до 1917 р.) скільки там буде: стільки як тут чи більше?

З цензурних мотивів прийдеться зробити дуже невеликі пропуски чи заміни, і між ин. пропустити епіграф “Мені однаково”.

Заголовок нема. Я надписав просто (“Спомини з рр. 1861–1879”) але можна назвати “З юних днів”? – щоб ся серія мала самостійний заголовок? Або як инакше?

Коли у Вас заховалось що небуть з Вашого фамільного альбому, я був би рад дати кілька фотографій з тих чи близьких часів: Вашу, Ол. Ол., Вашого брата²⁶.

ЦДАВО України, ф.3889, оп. 1, стр.22, арк. 60 зв. Оригінал.

№28

[Київ-Прага]

Історична секція
Української Академії Наук

8.11.928

Високоповажна Софіє Федорівно!

Я повідомив Вас, що II частину Споминів ми одержали; те що Ви призначаєте до друку у нас, я просив би надіслати до I.IV, бо я хотів би більше не дробити. I частина вже пішла до друку (тижнів 2 тому я бачив її зверстану) в II кн. “За Сто Літ”. Все инше я хотів би дати разом в кн.III.

Я досі не отримав від Вас поквітування за перші 24 долари, післані Вам від нас через львівську книгарню Шевченка 22.XI.926. Прошу ласкаво прислати. Квіток та 30 дол., післані через д. Сірого ми одержали, а 16.I післали ще 20 доларів просто на Вашу празьку адресу. Чи отримали?

З щирим привітом

М. Грушевський

По одержанню ліцензії вишлемо ще.

ЦДАВО України, ф. 3889, оп.1, стр.22, арк.55. Оригінал.

²⁶ На цьому текст листа обривається.

№29

[Київ-Прага]
23.II.928

Високошановно Софія Федоровно!

Раніш я одержав від Вас листа з поквітованнем на 30 і 20 доларів*, а отсе тільки що принесли міні 3 частину Ваших споминів і я трохи збентежився. Правда [...] в початку III і ми справді дістали від Вас 3 частину – перша – дитячі роки, друга без заголовка, починається словами: Ми найняли маленьку кімнатку на Стрілецькій улиці, 29 сторінок, на с.27 починається VIII розділ, а ся 3 частина починається розділом XII (юбілей О.О) 41 сторінка. Чи не бракує тут чого небудь?

Я перечитаю як тільки виберу час, і тоді напишу Вам чи не прийдеться останню главу відкинути. Я хочу II і III частину дати разом в 3 кн. “За Сто Літ”. Наш секретар буде в Харкові скоро і буде намагатись, щоб дозволили приступити до сього III тому зараз по виході II-го, так щоб він (III т.) вийшов у жовтні.

З щирим привітом і побажаннями всякого добра М. Грушевський.

P.S. Той же секретар вистарається ліцензію на висилку валюти, і тоді постараюся вислати Вам більший аванс.

Постарайтесь прислати завчасу фотографії (можуть піти й ті, що мали йти при I частині).

ЦДАВО України, ф.3889, оп.1, спр.22, арк.56- 56 зв. Оригінал.

* Не маємо тільки Вашого квитка на першу получку 24 долари, що Вам на наш рахунок післала Львівська книгарня ім. Шевченка 22.XI.927, – прошу прислати, і то з додатком 0.50 коштів переводу – на 24.50 долари.

№30

[27.02.28, Київ-Прага]

Спішу повідомити, Вповажна Софія Федоровно, що листа з квітком на 24 дол. вже одержав, і я помилився: ч II кінчиться ст. 53 і розділом X, а ч. III починається розділом XII, наче XI бракує?

Але Ваше бажанне випустити в як найкоротшім часі заграничне видання мене дуже збентежило, не знаю, чи зможемо ми й друкувати дальше Ваші спомини; я писав Вам з самого початку що паралельні видання взагалі недопустимі. Подам сю справу на редакц. засіданне і тоді напишу.

З щирим привітом

М. Грушевський

Одбиток, за умовою. Видавництво має давати по 20-25, але часом друкарня “забуває” зробити. Як одержать так і вишлють. Ваш

ЦДАВО, ф.3889, оп. 1, спр.22, арк.50. Оригінал.

№31

[Київ-Прага]

20.III.928

Високоповажно Софіє Федоровно!

Я дістав Вашого листа з 2.III, і з Ваших вказівок виходить, що ми одержали всю рукопись, яку Ви згадуєте. Але те що Ви пишете – що питали мене, аби показати комусь мою “заборону”, як Ви висловились, не дуже нас заспокоює. Я пояснив Вам з самого початку, що ми стоїмо на тім, що те що друкується в наших виданнях, не повинно повторятись. Се не газета, а збірники, котрі будуть в продажі, мабуть, і через 10-15 літ, і будуть завсігда приступні, тому повторяти уміщене в них, або випускати в паралельних виданнях, нема потреби – так як не повторялось звичайно те що друковалося в “Былом” або в “Кіев. Старині”. Як би Ви написали мені відразу, що друкуючи спомини у нас Ви, чи Ваші близькі, все таки хочете видати їх також і за кордоном, то я б і не підтримував свого бажання надрукувати Ваші спомини у нас. Видане за кордоном ми маємо змогу виписувати, тому в нинішніх обставинах, коли видавничі можливості такі обмежені, без крайньої потреби нема рації випускати що небудь в паралельних виданнях. Але Ви тоді міні сього не написали, і тільки потім прислали проєкт умови, де Ви застерігали собі право видати “Спомини” через кілька літ повним виданням, я по сказанім попереду вважав се більш формальністю. Але коли Ви тепер знову ставите се видання і виявляєте бажанне – коли не Ваше особисто то когось коло Вас, видати Спомини в яксдоршому часі за кордоном, се ставить перед нами питанне – чи в таким разі не краще припинити їх друк у нас? Так висловила ся Історична Секція, вислухавши справу. Перша частина, до 1879, видрукована і тут нічого не можна змінити. Але коли цілість має бути видана по якимсь часі за кордоном, то друкувати у нас дальші розділи було б марнованнем засобів. Міні дуже неприємно се писати, і прикро зрікатися такого цінного матеріалу – але мабуть краще наперед відмовитись, ніж потім – недай боже – сваритися за права!

Прислану фотографію ще можна вмістити, але рисунок Юри вже не вдається.

З статей що друкуються в “За Сто Літ”, робиться 25 відбиток.

З щирим привітом і поважанням

М. Грушевський

20.III.928

ЦДАВО України, ф.3889, оп.1, спр.22, арк. 51-51 зв.- 52. Оригінал.

№32

[Київ-Прага]

6.IV.928

Історична секція

Української Академії Наук

Високоповажна Софіє Федорівно!

Я одержав Вашого листа з 26.III, і його обговорено на засіданню Секції 6.IV. Секція має повне довіре до Вашого слова, і з огляду що в сім Вашім листі міститься виразна заява, що ні Ви ні Ваші діти не друкуватимуть Ваших споминів, по скільки вони будуть надруковані і оплачені Секцією, Секція постановила приступити до друку присланого Вами манускрипту. В найближчій часі ми постараємось виплатити Вам повний аванс (тепер се дуже утруднено). З виставки В.Б. Антоновича²⁷ ми дістали фотографії Вашу і Ол. Ол. раннього часу а прислану Вами дамо при II-III частині.

З щирим привітом М. Грушевський

ЦДАВО України, ф.3889, оп.1, стр.22, арк. 54-54 зв. Оригінал.

№33

[Київ-Прага]

“Україна”

науковий щомісячник Українознавства

Редакція:

Київ, Короленкові, 35

Вельми Шановна Софія Федорівно!

Прошу не турбуватися моїм мовчаннем, все посувається по малу. II том “За сто літ” з I частиною Ваших мемуарів уже вийшов, мали післати сими днями Вам примірник, за тим мусять бути і відбитки II і III ч. мемуарів – котрі я дозволив собі перервати на смерті Ол. Ол. Уже пішли до III тому За сто літ, що має вийти в вересні. Я написав Сірому щоб виплатив Вам 30 доларів, а по виході III тому За сто літ зробиться повний обрахунок, і протягом осені і зими постараємось розплатитись. Гроші тут єсть – тільки перевести за кордон не можна, тому розплата так іде помалу.

З щирим привітом М. Грушевський

1.VI.928

ЦДАВО України, ф.3889, оп.1, стр.22, арк. 53- 53 зв. Оригінал.

²⁷ Антонович Володимир (1834-1908) – історик, археограф, археолог, проф. історії в Київському у-ті. Видатний укр. громадський діяч. Належав до “хлопоманів”.

№34

[Київ-Прага]

Високоповажна Софіє Федоровно!

Ваші спомини надруковані, кінчаючи смерттю і похороном Ол. Ол. – кінчаються написом на могилі; екскурси в пізніші часи пропущені. Були труднощі з ними і через них взагалі III кн. “За Сто Літ” трохи спізнилась. Але сподіваюсь, що тижнів за 3 книга вийде в світ і буде Вам вислана. Я просив скарбника тепер же, за коректурною відбиткою, обрахувати Вас, і вся сума буде Вам вислана в сім місяці зі Львова.

З щирим привітом М. Грушевський

8.ХП.928

ЦДАВО України, ф.3889, оп.1, спр.22, арк. 57. Оригінал.

№35

[Київ-Прага]

Високоповажна Софіє Федоровно!

Посилаю Вам офіційного листа; з огляду що Ви згадували про термін, коли можна передрукувати, то я поставив 31.ХП.931. Звичайно рахується 5 літ, я поставив неповних 3 – бо в світ Спомини можуть вийти тільки по новім році, менше не можна поставити. А властиво я держусь погляду, що того що виходить в таких загально приступних виданнях, не треба передруковувати. Не передруковувалось ніде що було в “Былому”, ні в Київ. Старині – хіба виїмкове. Хто має замір випускати потім повним виданням, того я взагалі не беру – так і попереджаю. Гроші я пришлю скоро: коли не прийде ліцензія в грудні, то посилати прийдеться по 10 доларів. Дуже з тим марудно.

Рукопись я прочитав. Вона не зовсім справна, єсть пропуски, повторення, очевидні помилки*; з огляду що нема вже часу і змоги повернути для виправки, я сам постарався з усею обережністю заповнити пропущені слова і вичеркнути непевне (напр. на с.27 сказано, що при умираючій братовій була “сестра Катя, мій брат і лікар Степанов, що давно кохав сю жінку і мав одвезти її в Італію”)**.

Чому тільки буквою Б. Ви означили дівочу фамілію першої жінки Вашого брата? В оповіданню про те що діялось 60-літ тому, се робить вражінне дивне і не зовсім приємне – всяке таке зайве умовчання.

Взагалі я досить потрудився над упорядкуванням тексту, і коли в чім помилився, то прошу вибачити я хотів прочитати як найскорше і як найкраще і для того не пожалував свого часу, котрого маю дуже мало.

К. Маковей²⁸, Л.М. Жебуньова²⁹, Лянґінса***³⁰. Їх можна дати

²⁸ Маковійв Микола – революціонер-народник, член “Народної волі”, близький друг Русових.

²⁹ Жебуньов Леонід (1851-1919), український громадський діяч. Працював в

на вставних листах. Коли Ви зможете прислати сі чи інші фотографії. А може вони єсть у когось з Ваших київських знайомих?

Чи одержали “За Сто Літ”? Я просив післати Вам також Україні 1926, I, де є стаття про Ол. Ол., в десятилітте смерти, і портрет. Ся стаття була зачитана при відкриттю Кабінету Приміт. Культури, а портрет прикрашає тепер кімнату сього Кабінету (знайшов я його в складі Академії).

Мій щирий привіт і побажання всього доброго
М. Грушевський.

ЦДАВО України, ф.3889, оп. 1, спр.22, арк. 59- 59 зв. – 60. Оригінал.

* Напр. Діккенс названий молодим, хоч він помер 1870 р. маючи 58 літ. Ваш син родився 1896, коли дзвони дзвонили про побіду на Шипці etc.

** Очевидно, “кохав” се Ваш брат, і я ви черкнув Степанова (мабуть приписаного не на місці) – але тепер мене взяв сумнів – хто мав кого везти в Італію?

*** Ви пишете Лянганс, мені пригадується наче я стрічав в “Былому” форму Лянганс, чи Лянганс?

№36

[Київ-Прага]

22.II.929

Високоповажна Софіє Федоровно!

Не вдалось – не вважаючи на все бажанне – сповнити обіцянку – прислати Вам усі гроші за Ваші спомини. Висилка стала неможливою, і прийшлося збирати гроші які були за кордоном. Всього Вам належало за I половину 203. 96, за II 299.24, разом 503.20 карб. На те Вам післано було з Львова в листопаді 1927 р. 24 долари. Сірий виплатив в січні і червні 1928 20 і 30, а тепер він виплатив Вам 25, а з Львова Вам післано 50, разом Ви дістали 149 дол. Чи вірно, не помилився я в чім небуть що до Ваших получок? Може Сірий виплатив ще? Коли вірно то Вам ще слідує 109 доларів і я постараюсь щоб до літа Вам вискребти ще 50 дол. А як би трапилась і більша можливість, то я використаю її. Я не міг передбачити, що висилка стане неможливою! III кн. “За Сто Літ” з II половиною споминів була затримана на виході, і тільки тепер видана, чи одержали її? Відбитки чи післати на нинішню адресу .

З побажаннем всього доброго М. Грушевський

ЦДАВО України, ф. 3889, оп.1, спр.22, арк. 58-58 зв. Оригінал.

українських Громадах Харкова, Києва), Полтави, співробітничав з “ЛНВ”, “Рідним краєм”, “Радою”.

³⁰ Ланганс Мартин (1852-1883), російський революціонер, член виконавчого комітету “Народної волі”. Брав участь у підготовці замаху на Олександра II 1 березня 1881 р. Заарештований і засуджений до довічної каторги. Помер у Петропавлівській фортеці.